

Πρόλογος

Τα κείμενα που περιλαμβάνονται σε αυτό το βιβλίο δεν γράφτηκαν εξ αρχής για να αποτελέσουν τμήμα του βιβλίου. Γράφτηκαν, όμως, όλα υπό το βάρος μιας πολύ συγκεκριμένης συγκυρίας, αυτής που ορίστηκε από μια κοινωνική έκρηξη και μια πολιτική κρίση χωρίς προηγούμενο στην Ελλάδα, από το «παράθυρο ευκαιρίας» για μια πολιτική ανατροπή και τελικά από μια βαθιά ήττα του λαϊκού κινήματος. Γράφτηκαν, επίσης, στο πλαίσιο μιας απόπειρας αναμέτρησης με το έργο του Αντόνιο Γκράμσι. Δεν έχουν όλα ως αποκλειστικό θέμα το έργο του Γκράμσι, όμως έχουν ως κοινό νήμα και κοινή αναφορά έννοιες που προκύπτουν από αυτό.

Κεντρικό θέμα του βιβλίου είναι η αναμέτρηση με το τι σημαίνει πρακτική της πολιτικής με ορίζοντα τον κομμουνισμό. Η κεντρική υπόθεση είναι ότι το ενδεχόμενο μιας ηγεμονίας των υποτελών τάξεων απαιτεί μια νέα και ανταγωνιστική πρακτική της πολιτικής, με βάση τη συμμετοχή, τη μαζική διανοητικότητα, την επινοτικότητα και τον πειραματισμό. Η πρακτική αυτή δίνει περιεχόμενο στις μορφές αντιεξουσίας από τα κάτω, ορίζει την ίδια την έννοια της «κατάληψης της εξουσίας», διευκολύνει το ξεδίπλωμα πρακτικών μετασχηματισμού, απαιτεί πρωτότυπες μορφές πολιτικών εργασιών και οδηγεί σε ριζική ανασηματοδότηση της έννοιας του λαού.

Ως τέτοια, αυτή η νέα πρακτική της πολιτικής, η νέα πρακτική της ηγεμονίας των υποτελών με ορίζοντα ένα νέο ιστορικό μπλοκ, αποτελεί το μεγάλο ζητούμενο μιας σύγχρονης στρατηγικής με ορίζοντα τον κομμουνισμό, που να διαφοροποιείται τόσο από έναν φανταστικό αριστερισμό που καταλήγει απλή επιμονή σε τελετουργίες και έναν αριστερό κυβερνητισμό που αποδείχτηκε, για άλλη μια φορά, βασιλική οδός για την ήττα.

Τα βιβλία γράφονται πάντοτε από πολλά χέρια και ποτέ από έναν συγγραφέα. Και ήταν πλήθος οι συντρόφισσες και οι σύντροφοι, των οποίων οι απόψεις ή τα ερωτήματα αντηχούν σε αυτές τις σελίδες. Στον Πίτερ Τόμας χρωστώ τις πρώτες καθοριστικές υποδείξεις για την αναμέτρηση με τον Γκράμσι. Ο Φάμπιο Φροζίνι και το σεμινάριο *Egemonia dopo Gramsci* που συντονίζει μαζί με τον Τζουζέπε Κόσπιτο και στο οποίο είχα την τιμή να με καλούν από το 2014, κυριολεκτικά με μύψαν στην γκραμισιανή φιλολογία. Ο Σεμπάστιαν Μπάτζεν υπήρξε με ποικίλους τρόπους συμπαραστάτης σε αυτή την πορεία, όπως και ο Σπύρος Σακελλαρόπουλος, που άλλωστε έκανε πολλές και καίριες παρατηρήσεις που

ενσωματώθηκαν στην τελική εκδοχή του κειμένου. Στον Γιώργο Καλαμπόκα, τον Τάσο Μπέτζελο, τον Αντώνη Βαρσάμπη, τη Δέσποινα Παρασκευά, τον Στάθη Κουβελάκη, τον Φρεντερίκ Λορντόν, τον Άγγελο Κοντογιάννη-Μάνδρο, τον Ντέρεκ Μπούθμαν, χρωστώ πλήθος ιδέες που βρίσκουν εδώ τη θέση τους. Η Στέλλα Μαλιανί-Μπελκασέμ και ο Φελίξ Μποιζό Εβανζέ-Επέ προσέφεραν απεριόριστη φιλία και μαζί μύηση σε μια κρίσιμη συζήτηση για την απο-αποικιακή πολιτική. Ο Γιάννης Καραχάλιος και ο Βαγγέλης Γεωργακάκης από τις εκδόσεις Τόπος με τίμησαν με την εμπιστοσύνη τους και επέλεξαν να εκδώσουν το βιβλίο. Η Δέσποινα Κουτσούμπα προσέφερε πολύ περισσότερες υποδείξεις και αντιρρήσεις από όσες μπορεί να φανταστεί και η Ελένη-Ερνεστίνα Σωτήρη το πρότυπο του δύσπιστου αναγνώστη που κάθε συγγραφέας πρέπει να έχει στον νου του. Φυσικά, για τις αδυναμίες και τα λάθη αυτών των κειμένων αποκλειστικά υπεύθυνος είμαι εγώ.

Αθήνα, Δεκέμβριος 2019

Εισαγωγή

Κατά μια παραπάνω από τραγική σύμπτωση ο Γκράμσι ξεκίνησε να ψυχορραγεί την ώρα που τα ναζιστικά αεροπλάνα άρχισαν να βομβαρδίζουν την Γκερνίκα. Την επόμενη μέρα ο εγκέφαλος του Γκράμσι σταμάτησε να λειτουργεί, θυμίζοντας το ανατριχιαστικό σχετικό αίτημα του εισαγγελέα στη δίκη του: «Για είκοσι χρόνια πρέπει να εμποδίσουμε αυτόν τον εγκέφαλο να λειτουργεί».¹ Όμως η σκέψη του Γκράμσι δεν σταμάτησε να λειτουργεί, να είναι ενεργή, δραστική και επιδραστική, και την ίδια στιγμή να παραμένει σε σημαντικές πλευρές της άγνωστη.

Είναι αλήθεια ότι η επικαιρότητα της σκέψης του Αντόνιο Γκράμσι ανακοινώθηκε πολλές φορές τα τελευταία εβδομήντα χρόνια, ήδη από τις πρώτες μεταπολεμικές εκδόσεις των κειμένων του. Αυτήν επικαλέστηκε ο Τολιάτι όταν θέλησε να δικαιολογήσει τον μεταρρυθμισμό της δικής του πρότασης για έναν «εθνικό δρόμο για τον σοσιαλισμό». Αυτήν επικαλέστηκαν όλες οι παραλλαγές του ευρωκομμουνισμού για να υπερασπιστούν τη δική τους εκδοχή «δημοκρατικού δρόμου για τον σοσιαλισμό». Αυτήν επικαλούνται ακόμη και σήμερα όσοι προσπαθούν να παρουσιάσουν ως διέξοδο για την αριστερά μια ορισμένη εκδοχή «αριστερού λαϊκισμού». Την ίδια στιγμή διαπιστώνουμε το παράδοξο όλοι να επικαλούνται έννοιες, πιο σωστά λέξεις, του Γκράμσι, την ίδια ώρα που στην πραγματικότητα αυτός διαβάζεται στον ελάχιστο βαθμό.²

Άρα το πρώτο πράγμα που χρειάζεται είναι όντως μια επιστροφή στο ίδιο το έργο του Γκράμσι, αυτή την εκπληκτική και αναγκαστικά ανολοκλήρωτη συνεισφορά στη ριζική επαναθεμελίωση μιας επαναστατικής πολιτικής στις συνθήκες του αναπτυγμένου καπιταλισμού, που έγινε μέσα στις τραγικές συνθήκες της φυλάκισης, όμως με την εντυπωσιακή αυτοκυριαρχία κάποιου που γνωρίζει ότι το γράψιμο είναι και ο τρόπος να αντιπαλέψει τις «μοριακές» αλλαγές που έφερνε τόσο η φυλάκιση όσο και οι επιπτώσεις της ήττας.

Μια τέτοια επιστροφή στον Γκράμσι θα μας βοηθήσει να ξεπεράσουμε διάφορα εύκολα σχήματα. Ο Γκράμσι δεν είναι ο θεωρητικός της συναίνεσης σε αντιδιαστολή προς την κυριαρχία. Δεν είναι κάποιος που στοχάστηκε τον ειρηνικό δρόμο. Δεν είναι κάποιος που ασχολήθηκε γενικά με τον πολιτισμό ή το

1. Φιόρι 1977, σ. 265.

2. Για τις πολλαπλές προσλήψεις και ερμηνείες του Γκράμσι στην ίδια την Ιταλία, βλ. Liguori 2012.

εποικοδόμημα και όχι με την οικονομία. Δεν είναι ούτε κάποια παραλλαγή του Λένιν ούτε το ακριβώς αντίθετο.

Ποιος είναι επομένως ο Γκράμσι; Ένας κομμουνιστής ηγέτης που είδε την τεράστια δυναμική της κόκκινης διετίας στο Τορίνο αλλά και την άνοδο του φασισμού ως μαζικού κινήματος, συμμετείχε στα όργανα της Κομμουνιστικής Διεθνούς, πρόλαβε τη Μόσχα των συζητήσεων για το Ενιαίο Μέτωπο και των αναζητήσεων της προλετκούλι καθώς και την αγωνία του Λένιν για μια «πολιτιστική επανάσταση», είδε εκεί την εκτεταμένη προεπαναστατική και μετεπαναστατική χρήση της έννοιας της ηγεμονίας και επέστρεψε για να αναλάβει την ηγεσία του Ιταλικού Κομμουνιστικού Κόμματος³ και να βρεθεί φυλακισμένος και αποφασισμένος να κάνει ένα έργο *für ewig* όπως έγραψε τον Μάρτιο του 1927 στην Τάνια Σουχτ.⁴

Τα ίδια τα *Τετράδια της Φυλακής* είναι ένα εντυπωσιακό ερευνητικό έργο. Γράφτηκαν ανάμεσα στον Φεβρουάριο του 1929 και τα μέσα του 1935. Αρχικά, στην ειδική ποινική φυλακή του Τούρι και από το τέλος του 1933 σε μια κλινική στη Φόρμια. Από το 1929 έως το 1932 κρατάει διάφορες σημειώσεις και παράλληλα κάνει και μεταφράσεις. Είναι τα λεγόμενα «Τετράδια διαφόρων θεμάτων» [Quaderni miscellanei] και τα «Τετράδια μεταφράσεων». Από το 1932 κυρίως ασχολείται με τα λεγόμενα «Ειδικά Τετράδια», δηλαδή τετράδια γύρω από ένα συγκεκριμένο θέμα, ξαναγράφοντας προηγούμενες σημειώσεις αλλά και προσθέτοντας νέες. Όμως έχουμε και «Τετράδια διαφόρων θεμάτων» και μετά το 1934. Στα μέσα του 1935 η υγεία του έχει τόσο επιδεινωθεί που δεν μπορεί πια να γράψει. Στο διάστημα που περνάει στην κλινική Quisisana στη Ρώμη από τον Αύγουστο του 1935 έως τον θάνατό του, τον Απρίλιο του 1937, δεν γράφει πια. Μετά τον θάνατό του τα *Τετράδια* θα μεταφερθούν στην ΕΣΣΔ με τον διπλωματικό σάκο και μετά τον πόλεμο θα επιστραφούν στο Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα και αργότερα θα καταλήξουν στο Ινστιτούτο Γκράμσι.⁵ Οι πρώτες τους εκδόσεις θα είναι με τη μορφή θεματικών τόμων που θα επιμεληθεί ο Φελίτσε Πλατόνε, υπό την επίβλεψη του ίδιου του Παλμίρο Τολιάτι. Δεν θα ακολουθήσουν τη δομή των *Τετραδίων* αλλά τις θεματικές των σημειώσεων του Γκράμσι, με το σκεπτικό να είναι πιο προσβάσιμες στο κοινό. Αυτές είναι οι κλασικές εκδόσεις που θα κάνουν γνωστό το έργο του Γκράμσι στα

3. Και μάλιστα ενός κόμματος που πέρασε από μια έντονη εσωτερική συζήτηση στις αρχές της δεκαετίας του 1920 και όπου η διαμόρφωση τελικά της ηγετικής ομάδας όρισε ακριβώς και την προσπάθεια για μια στροφή σε μια γραμμή μαζών και μια πρώτη αναμέτρηση με το ερώτημα που αργότερα θα σχηματιστεί ως αυτό της ηγεμονίας. Βλ. ενδεικτικά Togliatti 1962 για μια παρουσίαση πλευρών αυτής της συζήτησης. Για την πολιτική δράση του Γκράμσι βλ. Φιόρι 1977, Rapone 2011, Boothman 2014, D'Orsi 2017.

4. Gramsci 1996, σ. 55· Gramsci 2011, τ. 1, σ. 83.

5. Francioni 2009· Francioni 2016.

ιταλικά και σε άλλες γλώσσες (όπως και στα ελληνικά).⁶ Το 1975 έχουμε την πρώτη κριτική έκδοση από τον Βαλεντίνο Τζερατάνα που παραθέτει τα *Τετράδια* στην πλήρη τους μορφή, αφήνοντας έξω όμως τις μεταφράσεις.⁷ Η έκδοση αυτή έφερε μια πραγματική επανάσταση στην γκραμισιανή φιλολογία, εφόσον έδειχνε ακριβώς το «εργαστήρι της σκέψης» του Γκράμσι. Στη συνέχεια η φιλολογική δουλειά θα συνεχιστεί, με καθοριστική τη συμβολή του Τζιάνι Φραντσιόνι που θα λύσει και διάφορα προβλήματα χρονολόγησης των *Τετραδίων* και των σημειώσεων (ο Γκράμσι δούλευε διαφορετικά *Τετράδια* παράλληλα και αυτό σημαίνει ιδιαίτερη μελέτη για την αποσαφήνιση του πότε γράφτηκε κάθε σημείωση).⁸ Ο Φραντσιόνι έχει και την ευθύνη της έκδοσης των *Τετραδίων* του Γκράμσι στο πλαίσιο της τρέχουσας «Εθνικής Έκδοσης» του έργου του Γκράμσι, σε συνεργασία με τον Τζουζέπε Κόσπιτο και τον Φάμπιο Φροζίνι, που θα διαμορφώσει μια ακόμη πιο πιστή έκδοση των *Τετραδίων*.⁹

Ανολοκλήρωτα και παλίμψηστα αλλά την ίδια ώρα εξαιρετικά πλούσια, τα *Τετράδια της Φυλακής* αποτελούν από μόνα τους μια πειραματική διαδικασία, μια διαρκή αναμέτρηση, συνδυάζοντας αποσπασματικότητα και μια εντυπωσιακή επιμονή σε συγκεκριμένα ερωτήματα. Γραμμένα κάτω από δύσκολες συνθήκες και με την υγεία του Γκράμσι να χειροτερεύει διαρκώς, εξακολουθούν να εκπλήσσουν με τον πλούτο τους.

Σε αυτά ο Γκράμσι αναμετρήθηκε μέσα από την έννοια της ηγεμονίας με όλη τη συνθετότητα του τρόπου με τον οποίο αρθρώνεται η εξουσία και αναπαράγεται η ταξική κυριαρχία στους αναπτυσσόμενους καπιταλιστικούς σχηματισμούς. Πήρε μια έννοια από τη συζήτηση της ρωσικής αριστεράς, προεπαναστατική αλλά και μετεπαναστατική, την ηγεμονία, και τη διεύρυνε από την απλή αναφορά στην οικοδόμηση συμμαχιών σε ένα πρωτότυπο σχήμα για την άσκηση εξουσίας στην αστική εποχή. Γιατί, όπως θα προσπαθήσω να δείξω στις σελίδες αυτού του βιβλίου, η ηγεμονία στον Γκράμσι δεν είναι απλώς η «συναίνεση» απέναντι στον εξαναγκασμό. Δεν είναι η ιδεολογία σε αντιδιαστολή με την καταστολή. Δεν είναι η πολιτιστική πρωτοκαθεδρία σε αντιδιαστολή με την πολιτική κυριαρχία. Δεν αφορά την κοινωνία των πολιτών σε αντιδιαστολή προς το κράτος. Η ηγεμονία για τον Γκράμσι είναι η προσπάθειά του να προσεγγίσει τις μορφές εξουσίας και κυριαρχίας στον ώριμο καπιταλισμό και σε αυτή τη βάση να στοχαστεί την επαναστατική στρατηγική, τη στρατηγική της προλεταριακής ηγεμονίας. Γι' αυτό και συνδέεται με την κομβική έννοια του

6. Γκράμσι 1972· Γκράμσι 1973α· Γκράμσι 1973β· Γκράμσι 1974· Γκράμσι χχε· Γκράμσι 1981· Γκράμσι 1987· Γκράμσι 1990.

7. Gramsci 1975.

8. Francioni 1984.

9. Τρεις τόμοι έχουν εκδοθεί μέχρι τώρα: δύο τόμοι των *Τετραδίων μεταφράσεων* (Gramsci 2007a και 2007b) και ο πρώτος τόμος από τα *Τετράδια διάφορων θεμάτων* [*Quaderni miscellanei*]. (Gramsci 2017).

ολοκληρωμένου κράτους [stato integrale] που περιλαμβάνει τόσο τον κρατικό μηχανισμό και την πολιτική κοινωνία όσο και την κοινωνία των πολιτών και παραπέμπει στο πλήρες ξεδίπλωμα των πρακτικών της ηγεμονίας.

Οι έννοιες που αναφέρονται στην οπτική του «ολοκληρωμένου κράτους» είναι δυναμικές. Ορίζουν τις πολιτικές μορφές που αναδύονται στη νεωτερικότητα και συμπυκνώνουν την ανάδυση και την εξέλιξη της αστικής εξουσίας, το πέρασμα από την αρχική εμφάνιση της νεωτερικής «κοινωνίας των πολιτών», με όλες τις οικονομικές αλλά και πολιτικές και ιδεολογικές μορφές της (ταυτόχρονα την εμφάνιση των καπιταλιστικών οικονομικών μορφών, της αγοράς αλλά και μιας σύγχρονης «σφαίρας της δημοσιότητας», εκείνο που η κλασική πολιτική φιλοσοφία όρισε ως «κοινωνία των πολιτών»), στη θεσμοθέτηση και ενσωμάτωσή τους σε μια νέα, αναδυόμενη αστική πολιτική και κρατική μορφή, ως σύγχρονων πολιτικών θεσμών –αυτό που ο Γκράμσι ορίζει ως πολιτική κοινωνία– και άρα ως τμήμα μιας διευρυμένης κρατικής λειτουργίας που συνδυάζει αναπαραγωγή και κυριαρχία. Αυτό σημαίνει ότι και η ηγεμονία ως αποτέλεσμα δεν προκύπτει απλώς από τη λειτουργία των κρατικών μηχανισμών. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο ο Γκράμσι είναι σε θέση να αντιληφθεί την ιδιαίτερη διαλεκτική κοινωνικού και πολιτικού μέσα στην αστική κοινωνία και τις επιπτώσεις της για τη θεωρητική προσέγγιση, ιδίως εάν δούμε το κράτος ως ένα σύνολο *πρακτικών και δραστηριοτήτων*.

Στην εποχή μας, εποχή μεταβατική, στο φόντο όχι απλώς μιας οικονομικής κρίσης, αλλά μιας κρίσης ηγεμονίας, κρίσης δηλαδή ενός συνόλου τρόπων άσκησης της πολιτικής, όλα αυτά αποκτούν εξαιρετική επικαιρότητα. Αποδεικνύουν ταυτόχρονα γιατί στον βαθμό που η αριστερά αντιμετώπισε τέτοια ερωτήματα με πρωτοφανή ελαφρότητα και απρονοησία, επόμενο ήταν να μην μπορεί και να λειτουργήσει ως δύναμη ανατροπής και μετασχηματισμού, αλλά αντίθετα να πτάται στην αναμέτρηση με τη συνθετότητα και την υλικότητα των κρατικών μηχανισμών και δη στην ιδιαίτερη συνάρθρωση εθνικού και διεθνικού, που σήμερα εγγράφουν.

Εάν η αστική τάξη κατάφερε να οργανώσει την άνοδό της στην κυριαρχία και την ηγεμονία της μέσα από τον τρόπο που οργανώνει την κοινωνία των πολιτών και διαμορφώνει τη σύγχρονη πολιτική κοινωνία και τελικά το κράτος, έπεται ότι για την εργατική τάξη και την οργάνωση της δικής της ηγεμονίας δεν αρκεί απλώς η «πολιτικοστρατιωτική» προετοιμασία για την εξέγερση και την επίθεση στην «καρδιά του κράτους». Απαιτείται η οργάνωση όλων των θεσμών της εργατικής ηγεμονίας: η ανάδυση μιας εναλλακτικής αφήγησης για το προς τα πού πρέπει να κινηθεί μια χώρα, συμπεριλαμβανομένου ενός ανταγωνιστικού προς τον καπιταλισμό παραγωγικού προτύπου, η επεξεργασία μιας πολιτικής συμμαχιών που να εξασφαλίζει ότι ευρύτερα κοινωνικά στρώματα αναγνωρίζουν την επίλυση των δικών τους προβλημάτων στη στρατηγική και

την ηγεσία της εργατικής τάξης, η επεξεργασία και ανάπτυξη ενός «εθνικού-λαϊκού» πολιτισμού (που περιλαμβάνει και την επανοικειοποίηση της εθνικής κουλτούρας ιδίως στον βαθμό που αυτή αντανάκλα τις πολιτισμικές πρακτικές των υποτελών τάξεων), το ξεδίπλωμα μορφών οργάνωσης, συγκρότησης και αναπαραγωγής αυτής της στρατηγικής, οι θεσμοί της εργατικής ηγεμονίας, και φυσικά ο ρόλος του κόμματος ως ακριβώς του «σύγχρονου Ηγεμόνα».

Σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να δούμε και την κεντρικότητα της έννοιας του ιστορικού μπλοκ. Δεν πρόκειται για μια περιγραφική αλλά για μια στρατηγική έννοια. Δεν αναφέρεται σε κάποια κοινωνική συμμαχία αλλά στο τι σημαίνει διαμόρφωση όρων ηγεμονίας. Η σύλληψη του Γκράμσι για το ιστορικό μπλοκ δεν αφορά απλώς τη σχέση ανάμεσα σε βάση και εποικοδόμημα αλλά –κυρίως– τις διαδικασίες, πρακτικές και συνθήκες (με την έννοια της οικονομίας, της πολιτικής, της ιδεολογίας και της μαζικής πολιτικής διανοητικότητας) που ανοίγουν τον δρόμο για μια νέα ηγεμονία και κατά συνέπεια τον κοινωνικό μετασχηματισμό.

Αυτό με τη σειρά του σηματοδοτεί ότι η πρακτική της ηγεμονίας είναι μια νέα πρακτική της πολιτικής που πιάνει το νήμα της αναμέτρησης με αυτά τα ερωτήματα τόσο στον Μαρξ όσο και στον Λένιν και συνολικά στην ιστορία του εργατικού κινήματος. Αυτό συνεπάγεται μια αναγκαία νέα μαζική κριτική διανοητικότητα της πολιτικής που αποτυπώνεται ακριβώς στον τρόπο που βλέπει την οργάνωση ο Γκράμσι ως δύναμη σύγχρονο Ηγεμόνα. Μας δείχνει γιατί είναι επιτακτικό να στοχαστούμε τις ριζοσπαστικές οργανώσεις, τα μαζικά αριστερά κόμματα και μέτωπα ως *πρακτικές γνώσης*, ως *εργαστήρια μαζικής κριτικής διανοητικότητας*, ως *πειραματικές διαδικασίες* για την άρθρωση μιας νέας ηγεμονίας, έξω και πέρα από κάθε αντίληψη της οργάνωσης ως εκλογικού ή επικοινωνιακού μηχανισμού.

Όμως όλα αυτά απαιτούν να ξαναπιάσουμε το νήμα από την αρχή: από τις τομές και απορίες του μαρξικού κειμένου και το μετέωρο βήμα της λενινιστικής τομής, στο ανολοκλήρωτο «έργο εν εξελίξει» των *Τετραδίων*. Με διάφορες παρεκβάσεις σε θεωρητικά ερωτήματα αλλά και στοχαστές που αναδεικνύουν ακριβώς την ανάγκη διαρκούς επιστροφής στο έργο του Γκράμσι.